

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Посохов С. І. Погляди М. Н. Каткова на «університетське питання» у дзеркалі публіцистики та історіографії // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. – Харків: НМЦ “СД”, 2003. – Вип. 6. – С. 46 – 53.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

ПОГЛЯДИ М. Н. КАТКОВА НА «УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ ПИТАННЯ» У ДЗЕРКАЛІ ПУБЛІЦИСТИКИ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Дискусія з «університетського питання» в Російській імперії протягом другої половини XIX—початку XX ст. не сходила зі шпальт газет та сторінок журналів, часом згасаючи, але невдовзі розгораючись з новою силою. Вона охопила широкий спектр проблем: від визначення місця університетської реформи в ряду інших перетворень, сутності університетської автономії, місця та ролі університету в суспільстві й до надання студентам корпоративних прав. «Університетське питання» стало тим лакмусовим папірцем, який відобразив стан суспільства і, зокрема, громадської свідомості, оскільки в дискусії зіійшлися погляди різних людей на сутність, темпи, напрямки реформування Російської імперії в другій половині XIX ст.

Яскравим представником однієї з течій суспільно-політичної думки був Михайло Никифорович Катков (1817/1818–1887) — видатний журналіст, редактор «Московских ведомостей», «Русского вестника», «Современной летописи». Він також виступив як активний учасник зазначеної дискусії, яку, до речі, «Русский вестник» і розпочав у 1858 році. Погляди М. П. Каткова значною мірою впливали не лише на розробку ідеологічного підґрунтя університетської політики, а й всієї концепції реформ. Ім'я М. Н. Каткова постійно фігурувало в дискусії, тогочасна публіцистика рясніє різнобарв'ям оцінок, що надавалися його поглядам та діяльності. «Глибока натура, могутній дух, блискучі, багаті сподівання на майбутнє», — цей відгук про М. Н. Каткова належить літературному критику В. Г. Бєлінському, з яким вони були близькими у молоді роки [1, с. 387]. «Лжепророком» назвав М. Н. Каткова філософ В. С. Соловйов [2, с. 336], «державною людиною» — В. А. Грінґмут та В. В. Розанов [3, 4], «консерватором» — О. О. Корнілов [5, с. 75], «вождем реакції» — редактори журналу «Былое» [6]. Такі різні оцінки (часто гострі, ущипливі, різкі — всі, які можуть пролунати у розпалі полеміки) дають змогу без сумніву вважати М. П. Каткова непересічною особистістю. Однак при цьому очевидно й те, що ім'я Каткова протягом значного часу сприймалося суспільством як символ консерватизму, стало прапором, навіть гаслом, що об'єднувало як прибічників, так і противників такої позиції.

Початок наукових досліджень поглядів М. Н. Каткова на «університетське питання» відноситься до середини XX століття. До цього часу для радянської історіографії була характерна відсутність уваги до уні-

верситетської реформи взагалі, причому настільки, що часто-густо вона **взагалі не згадувалася** при розгляді реформ 60–70-х років XIX ст. Тільки **у 50-ті роки XX ст.** «університетське питання» та пов'язані з ним **аспекти потрапили** до кола проблем, які розроблялися істориками. Для даного часу найбільш характерним був погляд на історію університетів крізь призму боротьби революційного студентства. Побіжно при цьому згадували й М. Н. Каткова. Його визначали як ідеологічного патхненника «**мракобісів Победоносцева, Толстого та Делянова**» в університетській політиці [7, с. 127]. У 60–80-ті роки XX ст. на тлі значного поглиблення досліджень внутрішньої політики російського самодержавства починає вивчатися проблема формування концепції реформ та її виводаження в різних галузях життя. Університетська політика розглядається як важлива складова внутрішньополітичного курсу. Разом з цим, навіть у найбільш ґрунтовних працях того часу, М. Н. Катков односторонньо характеризується як «**трубадур реакції**» [8, с. 68], «**ретроград**», «**сектант**», «**людина вузьких поглядів**» [9, с. 54, 110], «**стовп реакції**», «**жрець реакції**» [10, с. 58, 167] тощо. У перших дослідженнях, спеціально присвячених університетській проблематиці та ідеології університетської реформи, ми спостерігаємо подібні ж оцінки Каткова — «**представник реакційного табору**», «**душа консервативно-монархічної преси**» [11, с. 24, 33], «**глашатай реакції**», «**ідеолог самодержавства**», «**проповідник ліберально-монархічного угодовства**» [12, с. 5].

Узагальнюючи оцінки радянської історіографії 50–80-х років, можна сказати, що погляди М. Н. Каткова на «університетське питання» трактувалися як односторонньо консервативні, що гальмували прогресивні тенденції розвитку як університетів, так і суспільства. Внаслідок у вічі однастайність та різкість висновків. Для радянської історіографії притаманна така ступінь максималізму в оцінках Каткова, коли останньому відмовляли не лише у присутності здорового глузду щодо політичної концепції, але й у наявності будь-яких позитивних моральних якостей. Тому дослідження радянської доби рясніють вказівками на нещирість захоплень Каткова реформами [8, с. 67 та ін.]; зауваженнями, що його позиція «за своєю суттю завжди була позицією підбурювання та фіскальства» [10, с. 84], позицією «**коп'юктурно орієнтованою**», що унодібнюється добровільному шпигунству [10, с. 86], такою, для якої характерні «**викривлення дійсності, ігнорування фактів, наклепи та доноси**» [11, с. 104].

Очевидно, що радянська історіографія певною мірою сприйняла ці і подібні оцінки з багажу публіцистики XIX–початку XX ст., коли під час довготривалої полеміки з «університетського питання» такі характеристики лунали з боку радикально налаштованих авторів. Однак примітно й те, що радянська історіографія в цьому випадку не лише публіцистична, але й одностороння. Остання обставина значною мірою визначає ступінь наукової розробки теми. Ще однією характерною рисою для

праць радянського періоду була майже повна відсутність у них посилань на виступи М. Н. Каткова з «університетського питання», що він робив на сторінках своїх видань. Радянські історики при з'ясуванні позиції Каткова аналізували не самі погляди Каткова, а закулісні суперечки савовників щодо прийняття університетського статуту, здебільшого цитуючи коментарі статей Каткова з творів його опонентів. Отже, у радянській історіографії фактично не була досліджена полеміка навколо «університетського питання», оскільки аргументи та контраргументи не врівнювали одне одного.

Однобічне сприйняття радянською історіографією публіцистики ХІХ–початку ХХ ст. із зазначеної проблеми ставить завдання показу всього спектру думок з «університетського питання» і, зокрема, з'ясування сутності консервативних поглядів, яскравим виразником яких і був М. Н. Катков.

За визнаннями різних учасників дискусії, так зване «університетське питання» далеко виходило за межі суто освітянської сфери й набувало політичного характеру. Фактично, на вістрі проблеми стояла не стільки автономія як спосіб управління університетами, скільки самоуправління як принцип організації суспільного ладу. Університети розглядалися майже всіма учасниками полеміки як важливий й навіть ключовий ланцюг у реформах, оскільки зміни в університетському житті вважали початком тих чи інших перетворень всього державного механізму. Ця дискусія позначила той вододіл у суспільно-політичній думці, який виник у другій половині ХІХ ст., щодо принципів, сутності, темпів, завдань та перспектив реформування країни.

М. Н. Катков виступав з позицій консервативної модернізації, у якій університетам також відводив значну роль. У загальній системі реформ перетворенням університетів Катков надавав неабияке значення, оскільки, як він зазначав, з ними пов'язана «не тільки доля російської освіти, але й майбутній розвиток російської народності» [13]. Слід підкреслити, що при цьому головним принципом перетворень Катков вважав поступовість, яку він розумів не стільки як категорію часу, скільки як вимір характеру змін. Сутність реформ, на його думку, полягала в «обережному перетворенні старих форм у новому дусі» [14, с. 315]. М. Н. Катков розглядав університети як елементи державної структури, які зберігають кращі культурно-національні традиції, а також репродукують їх. Урядовий контроль над університетами він вважав абсолютно природним, оскільки університети Російської імперії, на його думку, були історично державними, створювалися державою, нею підтримувалися, а з університетською освітою та наукою були пов'язані значні суспільні привілеї, що також надавалися державою. «Наші університети, — писав Катков, — за суттю урядові, їх викладачі знаходяться на державній службі й на казенному утриманні, й молоді люди зобов'язані слухати

саме цих викладачів» [15]. Щоправда, погляди Каткова не були сталими протягом життя. На ранніх етапах йому були близькими більш ліберальні позиції, однак після втілення в життя університетського статуту 1863 року, коли студентський рух набув не лише поширення, а й радикалізації, він все більше почав схилитися у бік консерватизму. Не дивно, що обмеження автономії університетів у 1884 році він вважав «першим органічним законом піпінського царювання» [16], який важливіший не тільки для учбової справи... він є початком нового руху у нашому законодавстві... й означає поновлення уряду, повернення влади до її обов'язків» [17]. Отже, М. Н. Катков виступив проти всієї системи «вільного» демократичного устрою як університетів, так і суспільства, що була започаткована реформами 1861 та 1863 років. У 70–80-ті роки XIX ст. Катков неодноразово повертався до обґрунтування думки, що автономія університетів несумісна із загальними державними установами, що університетський устрій за статутом 1863 року є «досвідом конституційного режиму у самодержавній країні» [18]. Саме тому він підкреслював, що процес лікування суспільства потрібно починати з університетів [17]. Така позиція перемогла, й у 1884 році з прийняття нового університетського статуту почалася чергова хвиля реформ, яка значувала превалювання «державного» елементу в управлінні всіма галузями. «Якщо уряд повертається до своїх обов'язків в навчальній справі, — писав Катков, — певже не повинно це означати, що він повертається до свого обов'язку в усьому?» [17]. М. Н. Катков вітав університетську реформу згаменитим своїм промовистим вигуком: «панове, підведіться: уряд йде, уряд повертається!» [17]. Не дивно, що однодумці Каткова називали його позицію позицією «державної людини», хоч, ймовірно, вкладали у це визначення більш широке значення.

У дискусії з «університетського питання» викристалізувалася й ліберальна концепція модернізації Російської імперії. У рамках цієї концепції університети розглядалися представниками ліберальної течії як «зародки» майбутнього суспільства.

При цьому модернізація передбачала проведення перетворень через посилення самоврядування в суспільстві. Університетська автономія виступала зразком, моделлю такого самоврядування, яке згодом мало охопити всі елементи державного механізму. Ліберали, заперечуючи М. Н. Каткову, пишалися університетським статутом 1863 року як таким, що послідовно впроваджував принципи автономії, виборності, невтручання державних органів у внутрішньоуніверситетське життя, самоврядування й широкі права структурних підрозділів університетів. Видатні діячі ліберального руху (К. К. Арсеньєв, В. І. Гер'є, В. С. Іконніков, В. І. Модестов), які в гострій полеміці в 70-ті роки XIX ст. відстоювали університетську автономію, прийняття університетського статуту 1884 року сприйняли як руйнацію найкращих досягнень епохи реформ.

Адже вони вважали, що самоуправління та автономія університетів буде надалі не скорочуватися, а розширюватися [19, с. 87]. Безумовно, ліберали звинувачували в обранні такого урядового курсу в тому числі й Каткова й вважали це кроком у зворотньому напрямку. Наприклад, Б. М. Чичерін напередодні університетської реформи 1884 року підкреслював, що майбутнє країни полягає в збереженні принципів реформ Олександра II, і виступав за збереження осередків громадського самоврядування [20, с. 20–21]. О. О. Корнілов писав, що реакційна течія перш за все досягла перемоги в «університетському питанні», й втілювалося це в прийнятті університетського статуту 1884 року, «виготовленого за ідеями Каткова» [5, с. 295].

Полеміка з «університетського питання» відбила ще одну точку зору на суспільні перетворення — ліворадикальну. Представники цієї ідейної течії вбачали єдиним шляхом подальшого розвитку країни здійснення революційних змін. Вони зазвичай не заглиблювалися в тонкощі дискусії, однак також брали в ній участь. Революційно-демократичні кола зверталися до «університетського питання» перш за все у контексті аналізу студентських заворушень, розглядаючи їх як фактор наближення революції. Періодичні позацензурні видання, особливо ті, які виходили за кордоном, багато писали про студентську боротьбу з урядом, який «дивитися на знання як на зло й вважає освіту ворогом, якого необхідно знищити» [21]. Автор цих слів — С. М. Степняк-Кравчинський. У ще одному полемічному творі, що також вийшов за кордоном, він серед іншого відзначав, що в Російській імперії впроваджується «політика російського триумвірату», під яким Степняк-Кравчинський мав на увазі Победоносцева, Толстого та Каткова [22, с. 350]. До речі, це висловлювання у подальшому міцно увійшло до оціночного арсеналу радянської історіографії.

Не можна не згадати й оцінки Каткову, надані в полемічних виступах В. І. Леніним (у закордонній періодиці). Головний висновок Леніна звучить так: «Катков — Суворін — „веховці“, це все історичні етапи повороту російської ліберальної буржуазії від демократії до захисту реакції...» [23, с. 44]. Еволюція поглядів Каткова набула у Леніна такого розуміння: «Ліберальний, співчуваючий англійській буржуазії та англійській конституції помічник Катков під час першого демократичного підйому в Росії... повернувся до націоналізму, шовінізму та скаженого чорносотенства» [23, с. 43–44]. Певдене висловлювання Леніна (особливо його ключові останні слова) теж стали визначальними для радянської історіографії, яка майже не відступала від цієї прямої вказівки на місце поглядів Каткова в суспільно-політичному спектрі того часу. Прінагідно зазначимо, що Катков одним із перших помітив і намагався пояснити тенденцію до радикалізації суспільно-політичної свідомості в другій половині XIX ст. Для позначення цих явищ він використовував термін «нігілізм» [див.: 24]. При цьому під нігілізмом Катков розумів перш за

все розповсюдження матеріалістичного світосприйняття, яке руйнувало усталені цінності суспільства. Катков бачив свою місію у боротьбі із нігілістичними настроями у суспільстві в цілому, але перш за все у університетському середовищі.

Найбільш яскраво нігілістичний погляд на університети відобразив Д. І. Пісарев та його журнал «Русское слово». Так, він вважав, що університети не можуть бути спеціальними вищими навчальними закладами, а мають надавати «загальнолюдську освіту», в основу якої повинні бути покладені природничі науки. Звідси робився висновок, що розподіл на факультети непотрібен, що згодом вони зіллються в один факультет. Університетська освіта, на думку Пісарева, не повинна надавати переваг для заміщення будь-яких посад у суспільстві [25]. Каткова турбувало дедалі ширше розповсюдження нігілістичних поглядів, при чому він підкреслював, що студентська молодь в силу «незміцнілого розуму» швидко піддавалася впливу цієї пропаганди. Катков звинувачував лібералів у тому, що в добу університетської автономії антисоціальні елементи без перешкод поверталися до університетів, де й поширювали «заразу» на «здорову молодь» [17]. Тенденція до все більшої радикалізації громадської свідомості, помічена Катковим ще в 60-ті роки XIX ст., у подальшому буде лише посилюватися.

Отже, публіцистика відбивала достатньо різні погляди на «університетське питання». Іноді гострота полеміки з «університетського питання» була надзвичайною, оскільки його пов'язували з розв'язанням комплексу інших болючих для суспільства проблем. Не дивно, що для цієї полеміки характерним є стичне забарвлення, постійний пошук блага або зла. Виразники тих чи інших поглядів також сприймалися громадськістю й подавалися публіцистикою як посії добра або зла. Полемічне акцентування, різкість, іноді навіть злість були органічною рисою тогочасної публіцистики. Так або інакше, публіцистичні праці стали першим етапом дослідження проблеми. Зазвичай, наступним етапом вивчення проблеми стає суто наукове дослідження. Безперечно, межа між цими етапами розмита. Однак очевидно, що чим ближче між собою образи публіцистики та історіографії, тим більше це свідчить про те, що дослідження переживає початкову стадію. Стосовно оцінки поглядів Каткова на «університетське питання» ми побачили, що радянська історична наука фактично не стільки започаткувала новий етап вивчення проблеми, скільки продовжила традиції публіцистики XIX – початку XX ст. При цьому радянські історики майже в незмінному вигляді сприйняли образи ліворадикальної публіцистики, що особливо виявилось в тотожності характеристик Каткова, що тяжіють до однозначно негативних. Не показуючи всебічно саму дискусію з «університетського питання», радянські історики тим не менш намагалися залучити й критичні випадки проти Каткова з боку ліберальних діячів. Багаж ліберальної публіцисти-

ки використовувався для підкріплення загальної негативної оцінки. Віднесення Каткова до когорти представників зла унеможливлювало аналіз його поглядів, зводило його позицію до рівня наклепу, підлості. Міркування ж щодо «блага для Каткова» не виходили за межі його особистого блага. У науковій літературі був відсутнім не лише аналіз творів самого Каткова, а й найменший розгляд його аргументації.

Важливо відзначити, що в дореволюційній публіцистиці, на відміну від радянської історіографії, можна знайти серйозні роздуми про погляди та позицію Каткова. Так, наприклад, відзначали його заслугу в тому, що він порушував обговорення широкого кола суспільних проблем, яке підхоплювали інші [26, с. 80]. Навіть яскраві публіцистичні виступи, спрямовані проти намагання прийняти статут 1884 року, містили схвалення окремих пропозицій Каткова та його однодумців як слушних та назрілих [19, с. 56].

Окрім того, радянська історіографія опинилася у двох становищі щодо оцінки поглядів Каткова на «університетське питання». З одного боку, вона, слідом за ліворадикальною публіцистикою, таврувала Каткова як винуватця скасування університетської автономії та самоврядування. З іншого — вона не могла докладно наводити аргументи Каткова-державника й показувати його образ університету як частини державного організму. Як вже відзначалося, за Катковим інтереси освіти та науки мали бути підпорядковані інтересам держави, яка в свою чергу повинна здійснювати всебічний контроль за діяльністю університету. Але невже радянська влада не стояла на тих самих позиціях? Погляди Каткова на місце університетів у суспільстві та стосунки університету й держави, як не дивно, знайшли втілення в радянській практиці. Парадокс полягає в тому, що радянська історіографія, сприйнявши з революційної публіцистики образ Каткова-реакціонера та мракобіса, фактично відстоювала його ж принципи, характеризуючи політику радянської влади по відношенню до університетів.

Отже, у своїх поглядах на розв'язання «університетського питання» зімкнулися консервативні публіцисти XIX століття та революційні практики XX століття. Зазначене підтверджує, що процес одержавлення мав не стільки політичний, скільки загальносоціальний характер. На завершення хотілося б ще раз підкреслити, що вивчення методом співставлення образів публіцистики та історіографії, на нашу думку, дозволяє краще з'ясувати не лише погляди та позиції окремих осіб, але й глибше дослідити складну проблему впливу громадської свідомості на історичну науку.

Література

1. *Белинский В. Г.* Полное собрание сочинений. — М., 1956. — Т. 11.
2. *Ткачев С. П.* и его современники в переписке. — СПб., 1913. — Т. 5.
3. *Грингмут В. А.* М. П. Катков как государственный деятель // Русский вестник. — 1897. — № 8.

4. *Розанов В. В.* Катков как государственный человек//Розанов В. В. Собрание сочинений. — М., 1996. — Т. 7.
5. *Корнилов А. А.* Курс истории России XIX века. — М., 1914. — Ч. 3.
6. *Вождь реакции 60–80-х годов*//Былое. — 1917. — Окт. № 4 (26).
7. *Ткаченко П. С.* Московское студенчество в общественно-политической жизни России второй половины XIX века. — М., 1958.
8. *Зайончковский П. А.* Российское самодержавие в конце XIX столетия. — М., 1970.
9. *Соловьев Ю. Б.* Самодержавие и дворянство в конце XIX века. — Л., 1973.
10. *Балуев Б. П.* Политическая реакция 80-х годов XIX века и русская журналистика. — М., 1971.
11. *Щетилина Г. И.* Университеты в России и устав 1884 года. — М., 1976.
12. *Твардовская В. А.* Идеология пореформенного самодержавия (М. Н. Катков и его издания). — М., 1978.
13. *Московские ведомости.* — 1880. — 3 авг.
14. *Современная летопись.* — 1860. — Февр. — Кн. 2.
15. *Московские ведомости.* — 1884. — 28 июня.
16. *Московские ведомости.* — 1884. — 28 авг.
17. *Московские ведомости.* — 1884. — 6 окт.
18. *Московские ведомости.* — 1882. — № 162, 174, 182, 220, 222.
19. *Модестов В. И.* Университетский вопрос//Наблюдатель. — 1882. — № 2.
20. *Речь Б. Н. Чичерина* — московского головы 16 мая 1883 г. — Берлин, 1883.
21. Цит. за: *Московские ведомости.* — 1884. — 16 апр.
22. *Степняк-Кравчинский С. М.* Россия под властью царей. — М., 1964.
23. *Ленин В. И.* Карьера//Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — М., 1961. — Т. 22.
24. *Козьмин Б. П.* Несколько слов по поводу слова «ингилизм»//Литература и история. — М., 1969.
25. *Писарев Д. И.* Наша университетская наука//Писарев Д. И. Избранные педагогические сочинения. — М., 1984; *Писарев Д. И.* Школа и жизнь//Писарев Д. И. Избранные педагогические сочинения. — М., 1984.
26. *Сементковский Р. И.* М. Н. Катков. Его жизнь и литературная деятельность. Биографический очерк. — СПб., 1892.